

Jazykové výrazové prostriedky homílie

Katarína Bieleková, Filozofická fakulta PU, bielekk@unipo.sk

Kľúčové slová: kázeň, homília, jazykové výrazové prostriedky, koherencia textu, štylisticky expresívne slová, emocionálne slová

Key words: sermon, homily, linguistic means of expression, coherency of the text, stylistically expressive vocabulary, emotional vocabulary

Výber jazykových prvkov závisí od toho, akú funkciu a hodnotu nadobúdajú v texte. Na výstavbe vecnovýznamového základu každej homílie sa zúčastňujú nocionálne lexikálne štýlémy pomenúvajúce predmety, vlastnosti a deje objektívnej skutočnosti (väčšia časť jadra slovnej zásoby). V texte splňajú unifikačnú a diferenciacnú funkciu. V rámci nocionálnej makroparadigmy sa však v homíliách nachádzajú (aj) slová, ktoré sú síce citovo neutrálne, no nie sú bezpríznačné. Z tejto skupiny slov môžeme nájsť v homíliách¹ predovšetkým cudzie slová, napr. integrita, platforma, suverenita, egoizmus, sympóziu, intencia, bigotný, kontemplovať.

Najstaršie slová latinského alebo gréckeho pôvodu sú biblizmy, ktoré majú v náboženských textoch (teda i v našich skúmaných kázňach a homíliách) vysoké zastúpenie, napr. anjel, apoštol, diabol, blahoslavený, hriešnik, kríž, modlitba, viera, kajať sa. K biblizmom môžeme zaradiť aj spojenia slov typu večný život, nebeské kráľovstvo, stratená ovečka, sväté prijímanie atď. Silou tradície sa v duchovných textoch udržiavajú rozličné staršie prvky – slová a zvraty, ktoré sú často mechanickým kalkom z latinčiny. Časové kritérium vtlača anachronickým slovám príznakový charakter. Napriek tomu, že zastarané slová a archaizmy môžu byť nahradené modernejšími ekvivalentmi; v homíliách a náboženských textoch sa uplatňujú práve pre ich staromódnosť (patetizmus). Keďže základom pre každú homíliu je Biblia, historizmy, ktoré pomenúvajú už neexistujúce reálie, sa považujú za prirodzenú súčasť homílií.

Z makroparadigmy štylisticky zafarbených slov tvoria jednu zo zložiek lexiky homílií hovorové slová, ktoré vznikajú (najčastejšie) z nedostatočného ovládania vyššej, kultivovanej reči, keď kazateľ nepozná ich správnejší ekvivalent, resp. používané slovo je zapísané v jazykovom povedomí rečníka tak silno, že sa stáva prirodzeným prostriedkom jeho vyjadrovania či idioštylizácie.

O funkčnom využití slov – dialektizmov môžeme hovoriť (aj) napr. v príležitostnej kázni:

ten pán boh také *povyдумuje*↑/ že keby aj neviem čo ste chceli vymyslieť↑/ sa to nepodari↓//

Kňaz zaraďuje do textu nárečové slovo *povyдумuje* preto, aby zaujal a upútal počúvajúcich, navodil ľahšiu a humornejšiu atmosféru², čím sa snaží nakloniť k zmysľaniu študentov.

Nespisovné výrazové prostriedky nájdeme v homíliách v obmedzenom počte. Patria medzi ne napr. slangové slová a slovné spojenia, ktorých vyjadrovanie je založené na zvýšenej expresívnosti:

aby/ *nepokul'hávalo* naše rozširovanie náboženských vedomostí↑/ a zároveň *nepokul'hávala*/ aj/ naša/ duchovná formácia↓//

Ak chce hovoriaci vyjadriť subjektívny postoj k obsahu prehovoru, použije osobne motivované výrazové prvky. Emocionálno-expresívne lexikálne štýlémy upozorňujú na seba

tvarovou, zvukovou alebo sémantickou nápadnosťou. V homíliách je prítomná inherentná expresivita; expresívna zložka je neoddeliteľnou súčasťou sémantiky slova, napr.:

a kde človek *ml'andravie*↑/ stáva sa nespokojným/ lenivým/ a neochotným↓//

ale môžeme zaznamenať aj výskyt adherentnej expresivity nadobudnutej v kontexte:

a aj to dnešné *naštartovanie*↑/ by/ mohlo/ sa niešť↑/ v tomto duchu↑/ takého *odpichu*↓//

Do triedy emocionálnych a expresívnych lexikálnych prostriedkov patria eufemizmy používané ako synonymné (zjemňujúce) výrazy negatívnych javov. Okrem emocionálno-expresívneho pôsobenia naberajú zvyčajne aj estetickú funkciu.

Kladný charakter je implikovaný (aj) v deminutívach (ak nepomenúvajú ironicky). Sú frekventované v príležitostnej kázni, v ktorej kňaz rozpráva príbeh zo zvieracej ríše:

vtáčkovia si dali hlávky pod *krídielka*↑/ odpočívali↓// tu pinka vytiahla *hlávku* a opýtala sa↓/ čo je život↓// všetci boli zarazení↑/ lebo to bola ťažká otázka↓// istá ruža práve rozvíjala svoj puk↑/ a opatrne kládla *lístok* k *lístku*↓// povedala↑/ život je vývin↓// motýľ nebol tak hlboko založený↓// veselo poletoval z kvetu na kvet↑/ tu i tam si pomaškrtil↑/ a povedal↓// život je radosť↑/ a slnečný svit↓// dole na zemi sa *mravček*↑/ namáhal so stebлом slamy

Opačným smerom než deminutíva pracuje skupina, ktorá hyperbolizuje podobu veci pomocou príslušných slovotvorných prípon (napr. -isko). Protiklad spočíva v zápornom citovom hodnotení, ktoré však nenadobúdajú len augmentatíva, ale aj pejoratíva, dysfemizmy a vulgarizmy. Zvýraznenie negatívnych vlastností (často prostredníctvom hyperboly) sa využíva na priblíženie (lepšie pochopenie) „kritizovaného“ javu. Homília predstavuje žáner, ktorý sa snaží vyvolať v ľudoch pozitívne pocity. Povzbudzuje poslucháčov k tomu, aby svoje myslenie a konanie realizovali prostredníctvom Boha, a takto „ovplyvnení“ prežívali dni so svojimi blízkymi. Vychádzajúc z tejto skutočnosti konštatujeme, že výskyt „záporných“ výrazových prostriedkov je v homíliách obmedzený; augmentatíva, pejoratíva a dysfemizmy tvoria minimálne percento účasti pri výstavbe homiletického textu. Tieto prvky nájdeme len na miestach, kde sa pociťujú ako nevyhnutné³.

Sugestívnosť prejavu dosahuje kňaz prostriedkami príznačnými pre umelecký štýl (Kvítková, 2004). Rečníkov zámer spočíva v tom, aby našiel presvedčivý spôsob ovplyvnenia adresáta. K základným sugestívnym prvkom patria rozličné opakovacie figúry, ktoré sú v prvom rade zamerané na stupňovanie výrazu. Tento cieľ je v homíliách zabezpečený využitím *anafory*:

otázka správnej definície manželstva/ rodiny↓// *otázka* suverenity a práva štátov vo svete↓/ a tak ďalej↓//

epifory:

a tým prvým dôvodom najväčším↑/ je *láska k bohu*↓// nie láska k svojmu telu↑/ ale *láska k bohu*↓//

epizeuxy:

stretáš mnohé manželské dvojice↑/ ako sa vedú za ruky↑/ lebo spojiť sa telami je *veľmi veľmi* ľahké↓//

epanastrofy:

nespravodlivý sudca nakoniec *pomohol*↓// *pomohol* po mnohých prosbách↓//

tautológie:

ľudia začínajú *viac a viac* cítiť spolu↓//

dilógie:

konflikt na konflikt↓//

Výraznejšiu silu upútať poslucháča má opakovanie kľúčovej myšlienky, ktoré je založené na striedaní pomenovania pojmu. Zmena je organizovaná na princípe lexikálnej synonymie alebo antonymie, resp. na princípe gramatickej odlišnosti.

Najčastejšie frekventovanou figúrou tohto typu je *pleonazmus*, ktorý je bohato zastúpený v celom skúmanom korpuse:

samozrejme↑/ aj to neustále↑/ to permanentné↑/ utiekanie sa pod ochranný plášť panny márie↑/ nás v tom bude len *posilňovať*↑/ *povzbudzovať*↑/ a zároveň neustále *približovať* k bohu↓//

Kompaktné zhrnutie o tom, čo sa v syntaktickej reťazi rozlične pomenovalo, prezentuje *akumulácia*, napr.:

oddať sa dušami znamená spojiť sa tak↑/ aby všetky vaše myšlienky↑/ city↑/ dojmy↑/ váhania↑/ žiale↑/ plány↑/ sny↑/ radosti i sklamania↑/ *celý váš vnútorný svet*↑/

K opakovacím figúram treba zaradiť aj enumeráciu či *polyptoton*:

dobrota alebo zloba súvisí s morálnosťou↓/ ktorej je schopný človek vďaka *svedomiu*↓// *svedomie* je schopnosť posúdiť mravnú hodnotu svojich činov↓//

K zriedkavejšie preferovaným figúram v homíliách patrí hendiadys, chiazmus a epanodos; napr. *hendiadys*:

diabol má *silu a moc*↓//

Na oživenie a stimuláciu rečníckeho textu slúžia kazateľom „cudzie“ prvky vkladané do homílií. Na zbystrenie pozornosti, skráslenie, prípadne na doloženie istého tvrdenia sú určené citáty (nielen z Biblie). Kňaz by sa nemal sústrediť iba na myšlienky teológov, filozofov alebo autorov umeleckej literatúry, ale vo svojom prejave by mal použiť príklady z vlastného života. Autenticnosť prežitého je pre veriacich dôveryhodným faktorom.

Zo snahy vyjadriť sa nekonvenčne a aktualizovane sa v homíliách uplatňujú prostriedky jazykovej charakteristiky ľudového typu. Tento cieľ plnia príslovia, porekadlá, pranostiky a frazeologické jednotky. V jednej z homílií sme zaznamenali frazeologický zrast „od buka do buka“ s významom hovoriť niečo bezcieľne a nesúrodo; ide v podstate o metaforický výraz. Uvedené jazykové prostriedky by sa mali objaviť len na tých miestach, ktoré žiadajú zvýšenú pozornosť poslucháčov.

„Sugestívne rečnícke prostriedky sú dynamické a pôsobia na väčšej textovej ploche, než je ich fyzický rozsah“ (Mistrík, 1987, s. 83); z tohto hľadiska by sa mali vyskytovať zriedkavejšie, aby si zachovali povzbudzujúci účinok a silou svojej formy nezakryli obsah prejavu.

Podstatnou zložkou každého ústneho prejavu je názornosť. Ide o prostriedok, ktorý podáva istý jav takým spôsobom, aby si ho poslucháč dokázal čo najvernejšie predstaviť. Z názorných jazykových prvkov sa v homíliách nachádzajú najčastejšie rozličné príklady, konkrétnejšie môžeme uvažovať o porovnaníach, podobenstvách, osobných zážitkoch, alegóriách, občas aj o anekdotách či bájkach.

osobný zážitok:

keď sme nedávno boli ako noví biskupi/ v ríme↑/ a mali sme možnosť rôznych prednášok↑/ stretnutia s rôznymi predstaviteľmi/ aspoň európskeho formátu↑/ keď nie širšieho↑/ veľmi práve v týchto rozprávaných súvislostiach↑/ ma oslovil profesor stefano samani↑/ z bolonskej univerzity↓// laik↑/ tak možno/ niečo po šesťdesiatke↑/ ktorý/ veľmi kvalifikovane hovoril↑/ o sociálnej náuke cirkvi↓// a zároveň bolo cítiť↑/ že tento človek je hlboko veriaci↓// a som si istý↑ že tomuto človekovi nie je problém chodiť po celom svete↑/ po rôznych sympóziách↑/ kvalifikovane hovorí o náukách cirkvi↑/ a zároveň bez akéhokoľvek zatrasenia sa↑/ vydáva svedectvo osobnej viery↓//

príklad zo života:

náš otec biskup blahoslavený pavol↑/ keď bol počas/ v archíve som sa dočítal↑/ bol ochotný všetko urobiť preto↑/ aby tí/ ktorí boli prenasledovaní↑/ alebo tí/ ktorí sa skrývali pred neustálym ukrývaním pod - -↑/ v pivnici↑/ alebo aj v samotnom katedrálnom krypte↑/ a z tých skromných zásob ktoré vtedy mali↑/ či už na biskupstve alebo v samotnom kňazskom seminári↑/ ponúkol týmto chudobným ľuďom↑/ aby mali aspoň raz denne teplú stravu↓//

podobenstvo: (príloha A, svadobná homília č. 12, s. 215):

plod sa premieňa↑/ aby sa stalo semenom↓// semeno sa premieňa v život↓// v živý strom↓// ak chceš milovať↑/ musíš sa premeniť↑/ lebo láskou sa otvárate vzájomne

Na ploche názorných príkladov bývajú rozvité veľmi frekventované metafory. Umeleckou formou nám odhaľujú skryté súvislosti; vyzdvihujú niektorú vlastnosť predmetu, javu. Metafora (a jej osobitný druh – personifikácia) je v homíliách bohato zastúpená, napr.:

dáva nám svoje telo a krv ako pokrm na ceste do večného života↓//

S metaforou úzko súvisí ďalšie obrazné pomenovanie, ktoré je založené na vnútornom vzťahu medzi dvoma predmetmi. „Prenesením pomenovania istého predmetu na označenie iného predmetu na základe ich vecnej, časovej, miestnej a príčinnej súvislosti“ vzniká *metonymia* (Findra, 2004a, s. 50). Tento vzťah nájdeme vo viacerých homíliách.

Príbuzným výrazovým druhom metonymie je *synekdocha*. Predstavuje nápadnú modifikáciu javu, preto je pre poslucháčov silným oživujúcim impulzom, napr.:

som rád↑/ že vidím tu aj nové tváre↑/ lebo tieto nové tváre sú nádejou↑/ že klub bude pokračovať ďalej

Zo zriedkavejšie sa vyskytujúcich rečníckych figúr, ktorými sa podporuje názornosť homílie, môžeme spomenúť *adynatón* (perifrása opisujúca pojem „nikdy“), napr.:

ľahšie je ťave prejsť cez ucho ihly↑/ ako boháčovi vojsť do božieho kráľovstva↓//

Vo všetkých uvedených prípadoch ide o afirmatívne nadväzovanie. Zapojenie prototextu slúži na zvýraznenie základnej kazateľovej myšlienky (na jej rozvetvenie) a na priblíženie súčasnému percipientovi. Názorné rečnícke prostriedky zároveň naplňajú estetický zámer.

Ozdobnejší a slávnostnejší tón dodávajú reči posuny na osi synonym. Dochádza k rozdielom v slohovom rozpätí pólův nociónálnosť-emocionálnosť. Pri výbere výrazu zo synonymického radu musí expedient venovať veľkú pozornosť textu, v ktorom má byť slovo použité. Rečník by mal brať ohľad na jemné stylistické a sémantické odtienky, aby v potrebnej chvíli dokázal automaticky siahnuť po primeranom výraze. Synonymické slovo poskytuje autorovi výberové možnosti nielen v súlade s formou prejavu, ale aj v zhode s jeho individuálnym zámerom. Synonymá slúžia (aj) na odstránenie stereotypnosti; oživujú a „farbia“ výpoveď. Zároveň sa využívajú ako prostriedky (hlavne zámenné synonymá) konexie.

Špecifické rečnícke jazykové prostriedky sa svojou dramatizujúcou, beletrizujúcou či názornou funkciou nemusia vždy prezentovať iba v pozitívnej rovine, ale môžu vystupovať aj ako prázdne, duchaplné frázy, ktorých pôvodná sémantika sa v prúde častého používania oslabuje, ba až zaniká. Floskuly a kliše majú v reči nízku hodnotovú úroveň a pôsobia ako ošúchané formulky. Keďže sa tieto prostriedky zvyknú vyskytovať najmä pri improvizácii, teda v hovorených prejavoch, sú prítomné aj v kázňových a homiletických textoch:

ako som spomenul↑/ v tomto čase niektoré cirkvi v európe/ slávia v liturgii čas stvorenstva↓//

Človek (kňaz) má tendenciu osvojiť si istú „prázdnu“ formulku, ktorá sa implikuje do jeho idiolektu. Stáva sa súčasťou kazateľovho vyjadrovania. V tejto súvislosti môžeme hovoriť (aj) o tzv. parazitických slovách, ktorými kazateľ vyplní niektoré prestávky:

mal som zlozvyk↑/ hnev↑/ a odložil som ho nabok↓// teda je možno postiť nielen fyzicky↑/ materiálne↑/ ale aj duchovne↓//

Jazykové výrazové prostriedky sú primárnymi prvkami formujúcimi rečnícky prejav. Pomocou lexikálnych štýlův buduje autor obsahovo-tematické zameranie textu. Výber slov nezávisí iba od témy homílie, ale aj od subjektívnych štýlotvorných faktorův kňaza. V snahe čo najviac priblížiť biblický text dnešným poslucháčom v homílii zaznamenávame tzv. „prepínanie kódu“, čím však spisovný jazyk nestráca dominantné postavenie. Vedľa

základných a neutrálnych spisovných prostriedkov sa objavujú emocionálne, príznakové a štylisticky zafarbené prvky. Úlohou kazateľa je dobre odhadnúť, do akej miery môže uvedené prostriedky funkčne využiť. Keďže hlavný zámer kňaza – tvorcu homílie – je interpretačne zvládnuť biblický text, musí sa snažiť prejsť z abstraktnej roviny do pásma konkrétneho vyjadrovania. Široká expanzia témy, intelekt kňaza a rôznorodosť poslucháčov sú odrazom skutočnosti, že homílie majú možnosť pracovať s jazykovými prostriedkami všetkých štýlových vrstiev.

Poznámky:

¹ Podkladový materiál je získaný prepisom (audio)vizuálnych záznamov a bol použitý v dizertačnej práci. Keďže v tomto prípade nie je našim cieľom výskumu zvuková stránka homílií, zaznamenávame len tie zvukové javy (↑ - stúpavá melódia, ↓ - klesavá melódia, / - krátka pauza, // - dlhá pauza, ukončenie vety), ktoré majú dosah na syntaktické členenie textu (porov. Müllerová, O.: K syntaxi nepřípravených souvislých projevů. In: Slovo a slovesnost 27, 1966, s. 118 – 126). Z fonetickej transkripcie ponechávame písanie malých písmen.

² Tieto atribúty zvyrazňujeme najmä pre typ publika – mládež, ktorej bola táto kázeň určená.³ V tejto súvislosti máme na mysli zvyraznenie vlastnosti či porovnanie nejakých vecí, udalostí.

Zoznam literatúry:

- ALEŠ, P. – AXMAN, O. P.: Homiletika. Olomouc: Pravoslávna bohoslovecká fakulta 2003. 143 s.
- BAJZÍKOVÁ, E. – DOLNÍK, J.: Textová lingvistika. Bratislava: Stimul 1998. 134 s.
- FINDRA, J.: Štylistika slovenčiny. Martin: Osveta 2004a. 232 s.
- FINDRA, J.: Vymedzenie štýlovej vrstvy. In: Slovenská reč, 69, 2004b, č. 1, s. 7 - 14.
- KVÍTKOVÁ, N.: K jazykové stránce kázání Sváti Karáska. In: Naše řeč 87, 2004, č. 3, s. 145 – 150.
- MISTRÍK, J.: Rétorika. 3. vyd. Bratislava: SPN 1987, s. 83.
- MLACEK, J.: K štylistike náboženskej komunikačnej sféry a k jazyku súčasnej duchovnej piesne. In: Studia Academica Slovaca. Prednášky XXXIV. letného seminára slovenského jazyka a literatúry. 27. Bratislava: Stimul 1998, s. 102 - 117.
- MÜLLEROVÁ, O.: K syntaxi nepřípravených souvislých mluvených projevů (Přídavné výrazy a konstrukce). In: Slovo a slovesnost, 27, 1966, s. 118 – 126.

Abstract

The article deals with a sermon as a text focusing on the stylistically expressive, emotional and neutral vocabulary. It includes many actual examples that could help the sermonizer with his sermon preparation. The article deals with the sermon as a text focusing on a linguistic and thematic structure which contains potentially closed semantics. Coherency of the text plays an important role and emphasizes its tectonics.